

סוגיית כיבוד אב ואם

חידושים וביאורים על סדר הדפים במסכת קידושין

הרב נתנאל אריה

דף ל, ב

כל מצות האב על הבן וכו'. ת"ר: איש - אין לי אלא איש, אשה מניין? כשהוא אומר תיראו - הרי כאן שנים. א"כ מה ת"ל איש? איש סיפק בידו לעשות, אשה אין סיפק בידה לעשות, מפני שרשות אחרים עליה.

דין במורא או בכבוד?

הפסוק הנדרש עוסק במורא; "איש אמו ואביו תראו". הקשה מהר"ל בחידו"א מה שייך לא סיפק בידה ביחס למורא? ותירץ שפעמים רבות מורא וכבוד מעורבים זה בזה, ומה שאמרו לקמן לא, ב "איזהו מורא ואיזהו כיבוד" היינו איזהו יראה בלא כבוד וכו', אך ניתן למצוא מורא שיש בו גם כבוד, כגון שאומר האב לבתו בואי לאכול עמי, אם היא עוברת על דבריו הרי סותרת דבריו.

אך הרא"ם בפירושו לתורה (ויקרא יא, ג) פירש דרשת חז"ל כמוסבת על כבוד ולא על מורא. ואף שהפסוק עוסק במורא, מ"מ מכוח הקושי בפשט הפסוק הוצרכו לדורשו שאיש סיפק בידו וכו', וזה אינו אלא בכבוד ולא במורא, והיינו "אם אינו ענין למורא תנהו ענין לכבוד", הזכירו ברמז מהרש"א כאן.

קושיית תוס' ותירוץ

פירש רש"י: רשות אחרים – בעלה. העיר בתוס' שאע"פ שמעשה ידיה לבעלה מדרבנן בעלמא, מ"מ אינה מצויה אצל אביה אלא אצל בעלה, ואינה יכולה לשמש את אביה. כוונת תוס' להקשות מכך שעיקר שעבודה של האשה, המונעה מלעשות רצון אביה ואמה, הוא מדרבנן בעלמא. ומדוע אם כן רואה אותה הדרשה כמי שאין סיפק בידה? ולזה מתרץ תוס' שמכל מקום משועבדת לביתה ולבעלה. לכאורה רוצה לומר שזהו מעיקר דין תורה, ולא רק שמבחינת המציאות אשה מסורה לביתה, שהרי זוהי דרשת הפסוקים, שייחד את האיש, למרות שהמצווה מוטלת על שניהם.

אם נפרש כך, עולה מהגמ' שיש לאשה מחויבות מהתורה להתמסרות לביתה, ואין שעבודה בזה שווה לשעבוד האיש, וזוהי משמעות הנישואין. אולי הדבר יכול להילמד מהוראת התורה "כי יקח" שאינה מכוונת רק לאופי מעשה הקידושין, אלא כביטוי כללי למהות ההתקשרות, בין הבעל לאשתו.

כך משמע בנצי"ב ב"מרומי שדה", שהסביר את דברי תוס', שאע"פ שמעשי ידיה לבעלה מדרבנן, מכל מקום מחויבת להיות בבית בעלה, שהרי משועבדת היא לאישות. דברי הנצי"ב הם לשיטתו בשו"ת משיב דבר (יו"ד ד, לה) בעניין שעבוד האשה לאישות, אך יש חולקים עליו בזה, ותופסים שהשעבוד לאישות הוא הדדי, כעולה מהגמ' בנדרים טו, ב ראה רשב"א שם ובשו"ת אבנ"מ סי' יז.

כיוצ"ב עולה גם מדברי הגר"מ פיינשטיין בחידושו "דברות משה" בסוגיה (סי' נ הערה טו), אלא שהסביר זאת באופן קצת אחר, וז"ל: דאף שאינה צריכה לעשות מלאכה לבעלה, מ"מ מחויבת היא להיות בבית בעלה מדאורייתא, דזהו עיקר נישואין, שנעשית בבית בעלה. ואם כן השעבוד אינו לאיש אלא לבית ולמשפחה.

על כל פנים צ"ע אם זוהי דרשה גמורה ודין תורה, המבדיל בזה את דין האשה מדין הבעל, שכל כיוצ"ב נראה משועבדים זל"ז. נראה שזו אסמכתא המבוססת על הנוהג במציאות. כעין שדרשו לכתובת אשה מהפסוק "כסף ישקול כמהר הבתולות" אע"פ שכתובה דרבנן (כתובות י, א).

לדרך זו יש להבין בלשון תוס' שהכוונה אינה למניעה מעיקר דין תורה אלא למניעה מציאותית כפי הנוהג המקובל, ובני הזוג נישאו על דעת הנוהג המקובל. אך לא שמדין תורה אשה משועבדת לביתה יותר מהאיש. ובימינו שדרך העולם היא שהרבה ממטלות הבית והדאגה לילידים נחלקות בין שני בני הזוג, נדמה שפעמים רבות אפשר לומר שהרי זה בדומה למה שאמרו בגמ' שאם "נתגרשה שניהם שווים", ולפעמים כך הוא מעיקרא במציאות.

אמנם גם אם נפרש את דברי תוס' כמתייחסים למניעה מציאותית ולא הלכתית, מ"מ ודאי שחז"ל בסוגייתנו דברו לא רק מצד המציאות הנהוגה, אלא מובלעת בדבריהם התוויית דרך ראויה של אשה בביתה. אך עכ"פ אין זה חיוב מעיקר דין תורה, ויש משמעות למנהג המקום והזמן, שהרי על דעת זו נשאו!

ת"ר: נאמר כבד את אביך ואת אמך, ונאמר: כבד את ה' מהונך, השוה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום; נאמר: איש אמו ואביו תיראו, ונאמר: את ה' אלהיך תירא ואותו

תעבוד, השוה הכתוב מוראת אב ואם למוראת המקום... שלשה שותפין הן באדם: הקב"ה, ואביו, ואמו, בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני... תני תנא קמיה דרב נחמן: בזמן שאדם מצער את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: יפה עשיתי שלא דרתי ביניהם, שאלמלי דרתי ביניהם ציערוני.

יסוד ההשוואה לכבוד שמים

מהרש"א בחידו"א פירש שאין ההשוואה באופן הכיבוד והמורא, שהרי זה אינו שייך ביחס לקב"ה. אלא יסוד ההשוואה לפי ששלשתם שותפים, וממילא המכבדים כיבד גם את הקב"ה. ומה שאמר מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם היינו שם י"ה המשתף שם איש ואשה כבסוטה (יז, א) וכאילו כבדני הבן. עוד ציין מהרש"א שברוב נוסחות גורסים וכבדוני בוי"ו, ומוסב על ההורים שזכו שיצא מהם בן כשר, וכן להיפך מסתלק שם י"ה ונשאר אש וכו'.

אך הנצי"ב ב"מרומי שדה" פירש ההשוואה כפשטה באופן הכיבוד והמורא, בכבוד - לענין חסרון כיס כבגמ' להלן דף לב, א. ובמורא - כתב שאין זה רק שלא להמרות הרצון בלבד, אלא לירא ממש, כמש"כ הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פרק ב.

שורש כפול למצוות כבוד אב ואם

ויסוד ההשוואה העמוקה ומגמתה הוא לחרוג מאנוכיות חיצונית למבט שורשי על החיים ומקורם. טעמה של מצוות כיבוד אב ואם אינה רק מצד הכרת הטוב למי שהביאו לחיי עוה"ז, אלא יותר מכך. מפגש עם ההורים הוא בעצם מפגש עם רבש"ע העומד ביסוד הבריאה. המצווה מחנכת לחריגה מאגואיזם ורכישת מבט כללי על המציאות, וממילא לאמונה ולמידות והכרת הטוב גם לרבש"ע, כעין שכתב בספר החינוך (יתרו לג), ורמב"ן ואברבנאל בפירוש התורה (שמות כ, יב). הרחיב בזה בטוב טעם הרב אליעזר מלמד בספרו "פניני הלכה" (משפחה, ליקוטים ח"ג).

דף לא, א

תניא, רבי אומר: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שבן מכבד את אמו יותר מאביו, מפני שמשדלתו בדברים, לפיכך הקדים הקב"ה כיבוד אב לכיבוד אם. וגלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שהבן מתיירא מאביו יותר מאמו, מפני שמלמדו תורה, לפיכך הקדים הקב"ה מורא האם למורא האב.

הקשה מהרש"א שהלא מבואר בסוגיה לקמיה שכבוד אב קודם לכבוד אם, אמרו: "הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך". א"כ בשל כך הקדים אב לאם בפסוק, ולמה לנו טעם הנ"ל שגלוי וידוע שהבן מכבד את אמו יותר מאביו וכו', והסביר שעיקר הקושיא באמת מדוע שינה במורא להקדים אם לאב. גם בספר עצמות יוסף הקשה כיוצ"ב, ותירץ שהוצרך לתת טעם כולל כיוון שהפסוק כולל אפילו התגרשו.

אבל בספר "פרחי כהונה" לרב רחמים חי חוויתה מג'רבה תירץ בפשטות, שמ"מ הרי יש להקשות במורא שהקדים אם לאב, והרי אין סברה לומר שמורא אמו קודם, וכיון שעל כורחך צריך לתרץ במורא שגלוי וידוע וכו' לכך מתרץ גם בכבוד כך.

שאל בן אלמנה אחת את ר' אליעזר: אבא אומר השקיני מים ואימא אומרת השקיני מים, איזה מהם קודם? אמר ליה: הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך. בא לפני רבי יהושע, אמר לו כן. אמר לו: רבי, נתגרשה מהו? אמר ליה: מביין ריסי עיניך ניכר שבן אלמנה אתה, הטל להן מים בספל וקעקע להן כתרנגולין.

מחויבות האשה לכבד בעלה

הסוגיה אינה מביאה מקור מדאורייתא לכך שאשה חייבת בכבוד בעלה. לענ"ד כמו שכתבנו לעיל בעניין שאין סיפק ביד האשה לכבד את הוריה נראה גם כאן. מסתבר שזוהי קביעה המבוססת על הדרכת חז"ל והנהוג המציאותי, ולא שזוהי חובה מעיקר הדין, ראה מש"כ לעיל בעניין האיש סיפק בידו וכו'.

כך עולה מהחיד"א בספרו "מחזיק ברכה" אגב דין הסבה דן החיד"א בחיובי האשה לבעלה, והוכיח מרמב"ם בהלכות אישות פט"ו שכל כעיי"ז זוהי הדרכה מדרבנן, שהרי כתב הרמב"ם בסוף הפרק שם: צוו חכמים על האשה שתהיה מכבדת את בעלה ביותר מדאי, ויהיה לו עליה מורא, ותעשה כל מעשיה על פיו, ויהיה בעיניה כמו שר או מלך מהלכת בתאות לבו ומרחקת כל שישנא, וזה הוא דרך בנות ישראל ובני ישראל הקדושים הטהורים בזיווגן, ובדרכים אלו יהיה ישובן נאה ומשובח, עכ"ל.

אם כן העדפת כבוד האב אינה חיוב מדין תורה, אלא מכוח הדרכת חז"ל והמנהג, לפיכך מייעץ הרמב"ם ומדריך: "ובדרכים אלו יהיה ישובן נאה ומשובח"!

כיצד ינהג בפועל

לעצם העניין, פירש רש"י: קרקר להם כמו שמקרקרין לתרנגולים, ולפי שלא היה צריך לעשות, והוא שאלו כמו שעליו לעשות, השיבו בלשון שחוק. כך כתב גם הריטב"א שבדרך בדיחותא אמר לו שאינו חייב בכבודו של זה יותר מזה.

המאירי גרס "בן גרושה" ופירש שהבן שאל על התנגשות בקיום המצווה בין אמו לאביו, וכתב שכל כיוצ"ב ישתדל כמה שיוכל לעשות מצוותם כאחת, ואם אי אפשר להיעשות כאחת יקדים את המזדמן.

עוד כתב המאירי שיש גורסים "בן אלמנה", ומפרשים שאותה אלמנה נשאָה שנית, והשואל שאל בין אמו לבעל אמו, שחייב בכבודו גם כן, ובזו אמרה הסוגיה הטל להם וכו' אבל אב ממש קודם לאם. רוצה לומר שאע"פ שאמו חייבת בכבוד אביו, מ"מ חובת הבן לכבוד בעל אמו פחותה מחובתו לכבוד אמו. אך רוב המפרשים השוו כבוד אב לכבוד אם, כפשט דרשת חז"ל.

שאלו את ר' אליעזר: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד לאביו באשקלון ודמא בן נתינה שמו, בקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בששים ריבוא... והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו. לשנה האחרת נתן הקב"ה שכרו, שנולדה לו פרה אדומה בעדרו. נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמר להם: יודע אני בכם, שאם אני מבקש מכם כל ממון שבעולם אתם נותנין לי, אלא אין אני מבקש מכם אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל כבוד אבא. וא"ר חנינא: ומה מי שאינו מצווה ועושה כך, מצווה ועושה עאכו"כ... כי אתא רב דימי אמר: פעם אחת היה לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין גדולי רומי, ובאתה אמו וקרעתו ממנו, וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו, ולא הכלימה!

האם שייך בכגון זה כיבוד אב ואם?

יש לברר האם באמת אסור על פי הדין להעיר את אביו במקרה כגון זה? הרי יש כאן הפסד ממון, וקי"ל כבוד אב משל אב ולא משל בן, ומתחייב רק בביטול מלאכה כדלקמן דף לב, א. כמו כן צריך עיון אם שייך כבוד אב במקרה שאנן סהדי שירצה האב שיעירוהו? שמא לא הובא המקרה כדי ללמוד ממנו פרטי דיני כיבוד ואם, אלא רק על חסידותו של אותו גוי הגון, ומעלת כיבוד אב ואם אפילו בתפיסת אומות העולם!

בחידושי הרמב"ן כתב מדאמרינן צאו וראו מה עשה נכרי אחד וכו', משמע דהעברת ריוח לאו כאיבוד ממון דמי, אלא כחסרון כיס דביטול מלאכה דמי, ומחייב ביה הבן. עולה מדבריו שמהבאת המקרה בגמ' משמע שיש ללמוד ממנו לא רק היגר מוסרי כללי אלא גם פרטי הדינים, ועל כן הסביר שמניעת רווח כמוה כביטול מלאכה ובכלל המצווה היא, וכיוצ"ב כתב הריטב"א לקמן לא, ב.

בתוספות הרא"ש תירץ כנ"ל, והוסיף עוד שגם אם אין חייב לכבדו משלו מ"מ אסור לצערו בשביל ריווח שלו. גם הר"ן לרי"ף² הביא שני התירוצים.

"המקנה" בסוגיה הביא את האפשרות לתרץ כרמב"ן וריטב"א שמניעת ריווח לא נקראת הפסד, ודחה תירוץ כיוון שהריטב"א השווה דין כבוד אב ואם לדין הפסד בחוה"מ, אך בהלכות חוה"מ קי"ל שמניעת רווח מזדמן גדול נקרא הפסד, ומותר להשתכר בו (שו"ע או"ח תקלט, ה). על כן כתב שיותר נראה לו לחלק בין מצוות כבוד אב לצער האב, ומכאן למדנו שאסור לעשות מעשה לצער את אביו אפילו יפסיד את כל אשר לו. ומה שאמרו שאבידתו קודמת אף שהוא צער לאביו, זה משום שהוא בשב ואל תעשה, אבל לעשות מעשה ולצער אסור. כמו שכתב הרמב"ם ושו"ע שאפילו זורק כיסו של הבן לים אסור לצערו ולהכלימו.

לענ"ד אין הקושיה על הריטב"א גדולה כ"כ, שהרי יש לחלק בין פרטי דיני חוה"מ שהם דרבנן, לבין הגדרת חכמים למצוות כיבוד אב ואם דאורייתא. אף אם הקלו חכמים שמניעת רווח גדול נקרא הפסד לעניין דבר האבד בחוה"מ, אין זו הגדרת המקרה בעצם, אלא שלא רצו להחמיר במניעת רווח גדול, והגדירוהו כהפסד. אך ביחס למצוות כיבוד אב ואם אנו הולכים כפי שורת הדין, והגדרת העניין, ומניעת רווח אינה נקראת הפסד. ומדברי דמא בן נתינה עצמו שאמר: "ממון שהפסדתי בשביל כבוד אבא", ודאי אין ראייה, שהרי יש לחלק בין לשון בני אדם לבין לשון משפטית.

האם מותר להעיר את אביו?

עכ"פ לכל ההסברים לא ברור מדוע לא העיר דמא בן נתינה את אביו? וכי לא ברור הדבר שהאב היה שמח ברווח עצום של בנו, והיה רוצה שיעירוהו?! בספר חסידים אכן כתב: "הבן שבא לידו ריוח ואביו ישן למדנו מדמה בן נתינה, אבל אם בא ריוח לאביו ונפסד אביו וכשמקיץ מצטער יותר שלא הקיצו, והבן יודע דעת אביו ששמח כשמקיץו בשביל אותו דבר, מצוה

להקיצו, מאחר שאביו שמח על זה, וכן כשמקיצו ללכת לכהכנ"ס או לדבר מצוה³. מסתבר אם כן שהכל תלוי באומד דעת אביו אם רוצה בדבר או לא.

כך הובא להלכה בספר חיי אדם⁴ שכתב שלא דווקא בנוגע לאביו אלא גם אם ברור שהאב שמח מאד ברווח בנו, ומצטער בהפסדו מותר, וכך משמע לענ"ד מלשון הבאר היטב⁵. בנד"ד צריך לדחוק ולומר שאכן שנת האב הייתה עדיפה לו מרווח בנו, וראה מה שכתב הגר"מ פיינשטיין ב"דברות משה" בסוגיה⁶ שעל כורחנו צ"ל שאביו של דמא בן נתניה לא היה בריא בנפשו, כעין שמביא תוס' בשם מדרש על אמו של דמא בן נתניה, שציערתו ברבים ולא הכלימה "שהיתה מטורפת מדעתה".

גם בערוה"ש (יו"ד רמ, כט) כתב שדין זה אינו ברור להלכה עיין שם, והעיר שהרמב"ם והטור לא הביאוהו. וממו"ר וידידי הרב משה לסקר שמעתי שמסתבר שהמקרה לא הובא אלא כדי ללמד על חשיבות המצווה וחסידותו של אותו גוי, אך אין ללמוד את גדרו ופרטי הדין מגוי חסיד, שלזה דרושה סברה הלכתית של תושבע"פ. ומכל מקום נראה שאחרי פשרת בעל ספר חסידים, לכאורה כבר אין כ"כ נפק"מ, שהרי הכל הולך אחר אומדן דעת האב!

אומות העולם במצוות כיבוד אב ואם

בחידושי אגדות למהר"ל עמד על כך מדוע דווקא במצוות כיבוד אב ואם מצאנו מעלתם של אומות העולם כבסוגיה זו, וכמו שדרשו חז"ל גם על עשו. והסביר שעיקרה של מצוות כבוד אב ואם מפני הכרת הטוב שהביאוהו אל עוה"ז, כמו שאמרו (ב"מ לג, א) אבידת אביו ואבידת רבו אבידת רבו קודמת, מפני שאביו הביאו לחיי עוה"ז ורבו הביאו לחיי עוה"ב. וכיוון שדבר זה מצד דרך ארץ שמיוחדים בו הגויים, והכרת ערך עוה"ז, לפיכך מצאנו אצל אוה"ע הקפדה מיוחדת במצווה זו.

הוסיף על זה ר' צדוק הכהן מלובלין ב"פרי צדיק" (קדושים ג) שבמדרש בראשית רבה (פרשה סה) אמר ר"ש בן גמליאל: כל ימי הייתי משמש את אבא ולא שמשתי אותו אחד ממאה שמש עשו את אביו. שבשעה שהייתי משמש את אבא הייתי משמשו בבגדים מלוכלכים, אבל עשו

3 מרגליות, סימן שלז

4 חיי אדם כלל סו, יא

5 יו"ד רמ ס"ק טז

6 סימן נ, יז

בשעה שהיה משמש את אביו לא היה משמשו אלא בבגדי מלכות. הסביר ר' צדוק שאף שאמרו חז"ל (ע"ז כ, א) לא תחנם - לא תתן להם חן, אין זה כ"כ שבח, שעיקר היחס של אומות העולם הוא לעוה"ז, לכן מן הנימוס אצלם לכבד הוריהם שהביאום לעוה"ז. אך רשב"ג היה לובש בגדים החשובים לתורה ולתפילה שהוא כבוד ה' ולא לכיבוד אב.

שכר פרה אדומה; בין הקדוש לאנושי

הסבר מחודד, מדוע שלח הקב"ה שכרו דווקא ע"י פרה אדומה, כתב בחידושי אגדות "דברי שאול" לגרי"ש נטאנון (לעמבערג תרלז, עמ' עד) בשם קצוה"ח, שהיה זה להורות שגוי עובד אלילים מוסר נפשו על מצוות כבוד אב שהיא מצווה שכלית, אך עם ישראל מוסרים נפשם גם על מצווה חוקית, שאין תופסים טעמה כגון פרה אדומה! עוד הוסיף לכך הגרי"ש שהיה זה לבל יתגאה אותו גוי. כיוצ"ב מובא גם בשם האדמו"ר מקוצק ובעל חידושי הרי"ם, שהיה זה לבטל הקטרוג שהיה אז על עם ישראל בשל מסירות נפשו של אותו גוי על המצווה.

לענ"ד נראה לומר בשונה מעט. יש להבחין בין הקדוש לבין האנושי. ייחודם של ישראל בקדושה, וייחודם של אוה"ע באנושיות, וכמבואר לעיל בחידו"א למהר"ל בסוגייתנו, שכך הוא ביחס למצוות כיבוד אב ואם. אופי הערתם של חז"ל בסיפור המעשה נראה שונה. חז"ל לא באו לגמד את ערכו של אותו גוי הגון, אלא אדרבא, לומר לנו שקומתם של ישראל צריכה להיבנות על גבי הקומה המשוכללת של האנושיות השלמה. ממנה יש ללמוד ועל גבה יש להתרומם. זהו פשט הלשון: "עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד לאביו באשקלון". כך עולה גם ממה שמסופר לקמן בדף לא, ב על ר' טרפון שהשתבח במצוות כיבוד אם שלו, אך חכמים אמרו לו: "עדיין לא הגעת לחצי כיבוד. כלום זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה", והוא המעשה באמו של דמה בן נתינה הגוי שהובא בגמ' בסמוך.

ראה לעיל עוד בדיון האם נהג אותו גוי כפי שורת הדין בכך שלא העיר את אביו. שם כתבנו שנראה יותר כדעת הפוסקים שאין ללמוד מדמא בן נתינה את פרטי הדין הלכה למעשה, שלא לכך הובא הסיפור, אלא כדי ללמוד מעלת המצווה אפילו בהיבט האנושי הפשוט, ובדומה לקו מחשבה זה.

אולי נוגעים הדברים גם למחלוקת אם יש מצווה לכבד אב רשע, והדבר נוגע אפילו למי שמצער אותו בפועל, או גם למי שפגם בו פגם שאינו חוזר כגון בן ממזר וכדומה. אם שורש המצווה

מהפן האנושי שהטיבו והנחילו עוה"ז, לכאורה לא שייך לצוות בזה על כבוד, אך אם מן הצד האלוהי, שההורים מבטאים את השותפות ביצירה, ומייצגים את מה שמעבר לקיום הפיזי, שדרכם נקשר הבן לעם הנצח, הרי גם בזה שייכת מצוות כבוד. ראה ריה"ל בכוזרי שכתב: "ונוהרים באב הממרה בעבור מה שיתערב בו מן הסגולה", וכעין זה כתב רמב"ן בפירושו לתורה (שמות כ, יב) "כבד את אביך... האב שהוא לתולדותיו כענין בורא משתתף ביצירה, כי השם אבינו הראשון, והמוליד אבינו האחרון... כאשר צויתך בכבודי כן אנכי מצוך בכבוד המשתתף עמי ביצירתך".

גדול המצווה ועושה משאינו מצווה ועושה

בעקבות המעשה ושכרו אמר ר' חנינא: "ומה מי שאינו מצווה ועושה - כך, מצווה ועושה עאכו"כ... גדול מצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה".

בראשונים נזכרו שני הסברים למאמר; ההסבר המוסרי השגור גורס, שישנה עדיפות למי שמצווה ועושה, שכן יצרו מקטרג כנגדו, מה שאין כן מי שעושה מתוך בחירתו והדבר תלוי בו, שאם ירצה יניח ולא יעשה כך כתבו תוס', ריטב"א נימוק"י ועוד. זהו הסבר סובייקטיבי הסבור שגדולתו של המצווה ועושה מצד יחסו למעשה המצווה.

הסבר הלכתי פשוט נוסף הזכירו הראשונים. בכל מצווה יש את עצם הציווי ובנוסף לכך את תוכן המצווה ועניינה. המצווה ועושה יש בידו את שני הפנים, אך מי שאינו מצווה יש בידו רק פן אחד. כך הביאו ריטב"א ונימוק"י בשם רמב"ן ועוד. להבדיל מההסבר הראשון זהו הסבר אובייקטיבי, המבדיל בין המצווה ועושה למי שאינו מצווה ועושה מצד עצם מעשה המצווה.

הסבר מהותי, הממשיך את ההסבר האובייקטיבי הקודם, כתבו האחרונים; המצווה היא ביטוי לרצונו יתברך. ורצונו שדווקא המְצַוֶּה יעשה המְצַוָּה, זהו סימן למוכנות ושייכות מיוחדת של המְצַוֶּה לְמְצַוָּה, שכך הוכן הדבר משמים, שיפעל התיקון על ידו. על כן מי שאינו מצווה ועושה, אלא שמבחירתו הטובה הוא עושה המעשה, אף שאינו מוכן לו בייחוד, וודאי שעושה דבר טוב, ויש לו על זה שכה, אך אינו פועל בפעולתו כמי שמוכן לו הדבר ועל כן מְצַוֶּה משמים. כך כתב מהר"ל מפראג בחידו"א בסוגיה, ורמח"ל ב"דעת תבונות", קכו. וכך עולה גם מדברי הגר"ח מוולוז'ין ב"נפש החיים" ח"א, ד.

עכ"פ מסוגייתנו מבואר שגוי אינו מצווה במצוות כבוד אב ואם. כך מבואר גם מהגמ' בנוזר

(סא, א) וכ"כ רש"י ותוס' שם. ובסנהדרין (נו, ב) מובא שרק במרה הצטוו ישראל על כבוד אב ואם, כתוספת לשבע מצוות בני נוח.

אך המפרשים הקשו ממדרשים בהם מבואר שגם קודם מתן תורה קיימת מצוות כבוד אב ואם. ראה לדוגמה במדרש בראשית רבה (לט, ז) שהיה אברהם אבינו חושש לעזוב את תרח אביו ויאמרו הניח אביו והלך לו, ואמר לו הקב"ה "לך אני פוטרך מכיבוד אב ואם". כיוצ"ב בבראשית רבה (עו, ב) "ויירא יעקב מאד... כל השנים הללו הוא (עָשָׂו) יושב ומכבד את הוריו, תאמר שהוא בא עלי מכח כיבוד אב ואם".

הסבר דבר זה פשוט. כאמור לעיל יש במצוות כבוד אב ואם עניין שכלי ומדתי פשוט מצד הכרת הטוב כנ"ל, וזה לא שייך למצוותם המיוחדת וקדושתם של ישראל דווקא, אלא לאנושיות פשוטה, ומצד זה ודאי שייך גם בבן נוח.

אך מצד קדושתם של ישראל התווספה קומה מיוחדת במצווה, כעין שהובא לעיל מריה"ל ורמב"ן. הכבוד להורים הוא גם ביטוי לאמונה ברבש"ע, כמקור הקיום והעומד בסוד היצירה בשותפותם, אשר כבודם הוא כבודו, ודרך הכרת הטוב להם משתרשת הכרת הטוב לבורא עולם. האדם מתחנך לכך שהוא שייך לשרשרת דורות ולו ייעוד, ולמבט אופטימי על המציאות שהיא מהארת פניו והוא חפץ בטובתה.

חילוק זה הוא מתגלה אף בשורשה הגלוי של המצווה. אך כמובן שהסבר זה מתווסף להסבר האחרונים בדרך פנימית, שכוונת חז"ל באומנם "גדול המצווה ועושה", אינה רק לפן הסובייקטיבי המוסרי כהסבר תוס', אלא מבחינה מהותית אובייקטיבית, שזהו סימן לשייכותו ומיוחדותו של המצווה, וממילא יש ביטוי לכך בתוקף פעולת המצווה ותיקונה הכללי.

קידושין דף לא, ב

תני אבימי בריה דרבי אבהו: יש מאכיל לאביו פסיוני וטורדו מן העולם, ויש מטחינו בריחים ומביאו לחיי העולם הבא. אמר רבי אבהו: כגון אבימי ברי קיים מצות כיבוד. חמשה בני סמכי הוה ליה לאבימי בחיי אביו, וכי הוה אתא רבי אבהו קרי אבבא, רהיט ואזיל ופתח ליה, ואמר אין אין עד דמטאי התם.

בעניין הראשון פירשו רש"י ותוס' שיש מאכיל אביו דברים משובחים ונענש עליו, כי נותן לו בפנים זעופות, ויש מעבידו בלית ברירה במלאכה קשה לטובתו, ועל כן זוכה בזה לחיי

עוה"ב, והביאו מתלמוד ירושלמי בפאה פ"א להמחיש העניין. ובעניין השני פירשו שאבימי היה טורח מאוד לכבד את אביו אף בדבר פשוט כגון לפתוח לו הדלת, ולא היה מניח לאחד מבניו לעשות כן.

נראה שבאו ללמדנו שעיקרה של מצוות כבוד אב ואם אינו מצד סיפוק צרכי ההורים, אלא עיקרה בעצם ההתייחסות המכבדת של הבן להוריו.

יומא חד אמר ליה: אשקיין מיא, אדאייתי ליה נמנם, גחין קאי עליה עד דאיתערה, איסתייעא מילתיה ודרש אבימי: מזמור לאסף.

פירש רש"י שיש מפרשים שפסוק זה לבדו דרש. הוקשה לו מדוע אמר "מזמור לאסף אלהים באו גוים בנחלתך" הלא "קינה לאסף" היה לו לומר?! אלא שאמר שירה על שכילה הקב"ה חמתו בעצים ואבנים, ומתוך כך הותיר פליטה בישראל וכו'.

ובפירוש הפסוק בתהלים כתב אוה"ח הקדוש בפירושו לדברים א, לז שאם היה נכנס משה לארץ והיה בונה בית המקדש לא היה הבית נחרב, ואי אפשר היה אז להשליך חמתו עליו, והיה אז חרון אף ה' בשונאי ישראל והיה כליונם ח"ו במקום חורבן הבית. ראה עוד מש"כ לפרש על פי זה את לשון התורה שם ג, כו "ויתעבר ה' בי למענכם" ולא "בגללכם".

ולעצם הדרשה, כפי הנראה לא בכדי טרחו חז"ל להשמיענו בדיוק את הדרשה שזכה אבימי לה בעקבות כבוד אביו, שכן מידה כנגד מידה היא. כאמור לעיל שורשה של מצוות כבוד אב ואם אינה רק מצד הכרת הטוב בעוה"ז, אלא יותר מכך זהו בעצם מפגש עם הנצח והחסד האלוהי העומד ביסוד הבריאה. המצווה מחנכת לרכישת מבט כללי על המציאות, וממילא לאמונה ולמידות והכרת הטוב גם לרבש"ע. מתוך המבט האוהד לדמות אביו, הפליג אבימי לאביו שבשמים, ומתוך כך צמחה ועלתה הדרשה שמידת הדין ברחמים הייתה "כרחם אב על בנים". ראה במפרשים פירושים נוספים, ולענ"ד מש"כ קרוב לפשטם של דברים.

רבי טרפון הוה ליה ההיא אמא, דכל אימת דהות בעיא למיסק לפוריא גחין וסליק לה, וכל אימת דהות נחית נחתת עלויה, אתא וקא משתבח בי מדרשא, אמרי ליה: עדיין לא הגעת לחצי כיבוד, כלום זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה!?

מן הסתם אמר ר' טרפון את דבריו כדי שיימדו ממנו. בתלמוד ירושלמי בפרקנו מובא העניין בשינוי מועט: אמו של רבי טרפון יצאה לטייל בחצירה בשבת, ונפסק קורדייקין (רצועת

סנדל) שלה. הניח רבי טרפון שתי ידיו תחת כפות רגליה, והיתה מהלכת עליהן עד שהגיעה למיטתה. פעם אחת נכנסו חכמים לבקרו (שהיה חולה מאד) אמרה להן התפללו על טרפון בני שהוא נוהג בי בכיבוד יותר מדאי! אמרו לה מה הוא עושה לך? וספרה להם מעשיו. אמרו לה: אפילו הוא עושה כן אלף אלפים לא הגיע עדיין לחצי הכיבוד שאמרה התורה!

מספרים על האדמו"ר ר' אברהם מסוכאטשוב זצ"ל, שמילדותו היה חולה וחלוש בשל מחלת השחפת. פעם אחת נחלה באופן מסוכן. בא אביו לאדמו"ר מקאצק, שיבקש עליו רחמים, וסיפר בשבח שקידתו וחרירותו לימודו. אך הקאצקר פטרו במשפט קצר ואמר: "נו נו, גם זה לימוד?! חזר האב לביתו ופניו נפולות, וכששאלו הבן מה אמר הרבי, גמגם ואמר מה שאמר בחצי פה. אך הבן שחק ושמת. שאלו אביו: לשמחה מה זו עושה? והשיבו מסוגיית הירושלמי הנ"ל. מה ראו חכמים לבטל את ערך מצוותו של ר' טרפון בפני אמו הכאובה? אלא שחששו מקטרוג, שמא יאמרו בשמים כבר גמר הלה את "תיקונו". לפיכך אמרו שלא הגיע אפילו לחצי ממעלת קיום המצווה השלם. וכיוצ"ב ברכני הרבי שאזכה לעוד שנים טובות בע"ה! וכששמע הקאצקר פירושו של הצעיר, שלימים היה לחתנו, אמר בסיפוק: "נו, הוא כבר מבין את כוונתי".

רב יוסף כי הוה שמע קל כרעא דאמיה, אמר: איקום מקמי שכינה דאתיא. אמר רבי יוחנן: אשרי מי שלא חמאן. ר' יוחנן; כי עברתו אמו מת אביו, ילדתו מתה אמו; וכן אביי. איני? והאמר אביי: אמרה לי אם! ההיא מרבינתיה הואי.

בספר הערוך ערך "אביי", כתב בשם הגאונים, ששמו המקורי היה נחמני, ורבה בר נחמני אמצו, אך לא רצה לקרוא לו בשם זה משום כבוד אביו, ולכך קראו "אביי" שהוא מלשון "אבי" ששמו כשמו, וקראוהו חכמים גם כן בשם זה לפי שהיה מהאבות והגדולים של האומה. וזה עולה כשיטת הרמב"ם (ממרים ו, ג) שכתב: היה שם אביו או שם רבו כשם אחרים משנה את שמם. ור' אברהם זכות בספר "יוחסין" מאמר שני סדר האמוראים אות האל"ף הוסיף שיש מפרשים ש"אביי" הוא ראשי תיבות של הפסוק: אשר בך ירוחם יתום (הושע יד, ד), וקראו כך משום שגדלו בביתו כבן.

רב אסי הוה ליה ההיא אמא זקינה, אמרה ליה: בעינא תכשיטין, עבד לה. בעינא גברא, ניעיין לך. בעינא גברא דשפיר כותך, שבקה ואזל לארעא דישראל.

משמע שאותה אם הייתה חולה בנפשה, ומכאן פסק הרמב"ם בהלכות ממרים פ"ו ה"י שמי שנטרפה דעתו של אביו או של אמו משתדל לנהוג עמהם כפי דעתם עד שירוחם עליהן, ואם

אי אפשר לו לעמוד מפני שנשתטו ביותר, יניחם וילך לו, ויצוה אחרים להנהיגם כראוי להם. אבל הראב"ד שם השיגו וכתב: אין זו הוראה נכונה. אם הוא ילך ויניח לו, למי יצוה לשמרו?! לכאורה דברי הרמב"ם מבוארים בפשט הסוגיה, והשגת הראב"ד אינה ברורה. כך כתב הר"ן לרי"ף (יג, א מדפיו) והביאו הכסף משנה על אתר: אילו היה רבינו מוציא דין זה מדעתו היה השגתו השגה. אבל אחר שהוא מוציא אותו מעובדא דרב אסי אין מקום להשגתו, וכעין זה כתב הרדב"ז: ולא ידעתי למה כתב הראב"ד אין זו הוראה נכונה, כיון דרב אסי עבד עובדא בנפשיה, וודאי צוה את אחרים לפרנסה.

אבל הב"ח (יו"ד רמ) הצדיק דעת הראב"ד, ופירש שאותה אמא לא נטרפה דעתה, אלא זקנה היתה, ולפי שלא היה יכול להשתדל לה בעל כרצונה, הלך ממנה כדי שלא יעבור יותר על מה שתצוהו עוד ולא יוכל לקיים. אבל מי שנטרפה דעתו, וצריך שמירה יתירה, אין הדעת נותנת שיניחו וילך! גם הט"ז (יו"ד רמ, יד) הוסיף להצדיק דעת הראב"ד, והסביר שעיקר תמיהתו של הראב"ד היא על מה שהוסיף הרמב"ם ציווי לאחרים לשמורם, שהרי אם תעזור שמירה, למה ילך ויניחנה הלא אפשר לו לשמרה, ואם א"א לשמור מה יעזור ציווי לאחרים לשמרה?!

אך במרכבת המשנה דחה סברת המצדדים כראב"ד, שכיוון שאין צריך אלא לשמור יעשה זאת הבן. וכתב על זה שבמצבים מעין אלו פעמים שיש ההכרח לכפותם בחבלים וכדומה, וזה נחשב בזיון ואסור, וכעין זה כתב בערוך השולחן (יו"ד רמ, לב). ויותר פשוט מזה כתב כבר במגדל עז שבמצבי קיצון דרוש טיפול ושמירה קפדני "הבן עושה בחנם והממונה יעשה בשכר", וכך עדיף. עוד כתב בטוב טעם ששמירת זר והשגחתו פעמים שעדיפה היא משמירת הבן "דאב ואם לגבי הבן גייס דעתייהו טפי מלגבי הממונה שהוא נכרי ומיכספי מיניה". רוצה לומר שיש מצבי השתטות בהם ירשה הזקן לעצמו לעשות כך דווקא בפני קרוביו ולא בפני זר.

יש כמובן להוסיף באותה דרך, שפעמים שאין יכול הבן לשאת התנהגות הוריו, ולצוות עליו לשומרם ולטפל בהם במצבים קיצוניים של טירוף הדעת או של סיעוד אינטימי וכיוצא בזה, הרי זה דבר שאי אפשר לדרוש, ואדרבא אחרים שאינם מעורבים נפשית יעשו זאת טוב יותר בשכר כמו שכתב המגדל עז. וראה מה שנכתוב עוד לקמיה בעניין המשך הסיפור שעלתה האם לארץ ישראל.

שמע דקא אזלה אבתריה, אתא לקמיה דרבי יוחנן, אמר ליה: מהו לצאת מארץ לחוצה לארץ? א"ל: אסור. לקראת אמא מהו? א"ל: איני יודע... אדהכי והכי שמע לארונא דקאתי, אמר: אי ידעי לא נפקי.

בהמשך למה שכתבתי לעיל, יש כאן קושי גדול על הרמב"ם. מכך שאותה אמא עלתה לארץ ישראל בכוחות עצמה, לכאורה מוכח שלא השתתתה אלא רק זקנה וטרחנית הייתה כהשגת ב"ח. עוד קשה הרי לא נזכר כלל בגמ' שציווה לאחרים לשומרה, כהדרכת הרמב"ם, ומכאן מוכח גם כן לכאורה שלא הייתה צריכה שמירה.

לחומר הקושי אולי יש לפרש המעשה שבאמת לא מדובר על "טירוף הדעת" במובנו הפשוט, דהיינו מי שאינו אחראי למעשיו, שבזה כתב הרמב"ם מסברתו, שאין הבן מסוגל ואינו נדרש לטפל בהוריו, אלא אדרבא מטפלים זרים שזו עבודתם יעשו זאת טוב יותר.

אך הסוגיה עוסקת במי שהשתבשה דעתו לעניין מסוים, והבליעו זאת חז"ל ברמיזה באומרם: "בעינא תכשיטין... בעינא גברא... בעינא גברא דשפיר כותך". על כן קם ועלה לארץ ישראל, לפי שהבין שאינו יכול לגור במחיצתה. מכאן למד הרמב"ם לכל טירוף הדעת, והוסיף מסברת עצמו, שיניח אחרים לשמרם.

תנו רבנן: חכם משנה שם אביו ושם רבו, תורגמן אינו משנה לא שם אביו ולא שם רבו. אבוא דמאן? אילימא אבוא דמתורגמן, אטו תורגמן לאו בר חיובא הוא? אלא אמר רבא: שם אביו של חכם, ושם רבו של חכם; כי הא דמר בר רב אשי כי הוה דריש בפירקא, איהו אמר אבא מרי, ואמוריה אמר הכי אמר רב אשי.

רש"י פירש שהחכם הדורש דרשה ברבים, לוחש לתורגמן והלה דורשה ומפתחה לציבור; החכם שבא לומר דבר הלכה משם אביו, לוחש לתורגמן: כך אמר אבי מורי אבל התורגמן אינו משנה אלא אומר: כך אמר פלוני.

אך הרמב"ם (ממרים ו, ג) פסק: ולא יקרא לו בשמו לא בחייו ולא במותו, אלא אומר אבא מרי, היה שם אביו או שם רבו כשם אחרים משנה את שמם, יראה לי שאין נוהר בכך אלא בשם שהוא פלא שאין הכל דשין בו, אבל השמות שקוראים בהן את העם, כגון: אברהם יצחק ויעקב משה וכיוצא בהן בכל לשון ובכל זמן, קורא בהן לאחרים שלא בפניו, ואין בכך כלום.

רש"י ורמב"ם שווים שלא יקרא הבן לאביו בשמו. מוסיף הרמב"ם שגם כשקורא לאחרים ששם כשם אביו, משנה שמם של האחרים, כדי שלא לקוראם בשם אביו. ועל זה כתב הרמב"ם מסברה שזהו דווקא בשם שאינו מצוי, אך בשם מצוי קורא לאחרים כשם.